

نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفسیر و تفهیم مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع

۱. رضیه موحدی*: گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: raziyehmovahedi793@gmail.com

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفسیر و تفهیم مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع انجام شده است. مسئله اصلی مقاله آن است که نظام دادرسی، در کنار حفظ حقوق اشخاص و اجرای قواعد الزام آور، چگونه می‌تواند از تحمیل تکالیف، تعهدات یا فرایندهایی جلوگیری کند که از توان واقعی و عرفی افراد خارج است. حدیث رفع، به ویژه فراز «ما لا یطیقون»، یکی از مبانی مهم فقه امامیه در نفی الزام نسبت به امر خارج از طاقت است و می‌تواند در حوزه دادرسی، صلح، سازش و مسئولیت حقوقی نیز کارکرد تحلیلی داشته باشد. مقاله با رویکرد توصیفی — تحلیلی و با اتکا بر منابع فقهی، اصولی و حقوقی، نشان می‌دهد که دادگاه صلح و شورای حل اختلاف صرفاً نهادهایی تشکیلاتی برای کاهش پرونده‌ها نیستند، بلکه می‌توانند بستر نهادی تحقق عدالت قابل تحمل، انسانی و صلح‌محور باشند. دادگاه صلح با حفظ شأن قضایی خود می‌تواند در تشخیص ناتوانی واقعی، تعدیل شیوه اجرای تعهدات، کاهش تشریفات فرساینده و صدور تصمیم‌های متناسب نقش ایفا کند. شورای حل اختلاف نیز با تأکید بر گفت‌وگو، میانجی‌گری و سازش، می‌تواند مفهوم عدم طاقت را برای طرفین دعوا تفهیم کند و آنان را به سوی توافقی آگاهانه، منصفانه و قابل اجرا هدایت نماید. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که «ما لا یطیقون» به معنای نفی مطلق مسئولیت نیست، بلکه معیاری برای تنظیم مسئولیت بر پایه توان واقعی اشخاص است. نتیجه پژوهش آن است که این دو نهاد، در صورت تشخیص دقیق عذر واقعی از ادعای صوری ناتوانی، می‌توانند میان حفظ حق، رعایت انصاف و جلوگیری از تحمیل بار غیرقابل تحمل تعادل برقرار کنند.

کلیدواژگان: حدیث رفع؛ ما لا یطیقون؛ دادگاه صلح؛ شورای حل اختلاف؛ صلح و سازش؛ عدالت قابل تحمل؛ فقه امامیه

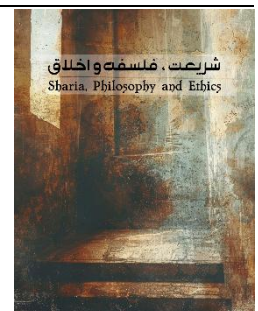
شیوه استناددهی: موحدی، رضیه. (۱۴۰۴). نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفسیر و تفهیم مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۳)، ۱۷-۱.

تاریخ ارسال: ۱۴ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۲ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۹ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Role of the Peace Court and the Dispute Resolution Council in Interpreting and Communicating the Concept of “Mā Lā Yuṭīqūn” in the Hadith of Raf

I. Raziye Movaḥedi*: Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

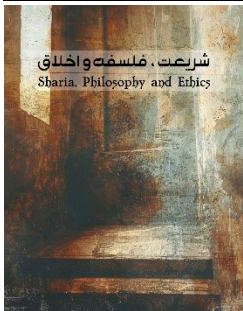
*Corresponding Author's Email: raziyeMovaḥedi793@gmail.com

Abstract

This study aims to analyze the role of the Peace Court and the Dispute Resolution Council in interpreting and communicating the concept of “mā lā yuṭīqūn” in the Hadith of Raf. The main problem addressed in the article is how the judicial system, while preserving individual rights and enforcing binding legal rules, can prevent the imposition of duties, obligations, or procedures that exceed a person's real and customary capacity. The Hadith of Raf, particularly the phrase “mā lā yuṭīqūn,” constitutes an important foundation in Imami jurisprudence for negating obligation in matters beyond human endurance and can also provide an analytical basis for judicial procedure, reconciliation, settlement, and legal responsibility. Using a descriptive-analytical method and relying on jurisprudential, legal-theoretical, and legal sources, the article shows that the Peace Court and the Dispute Resolution Council are not merely administrative mechanisms for reducing caseloads; rather, they can serve as institutional grounds for realizing humane, tolerable, and peace-oriented justice. The Peace Court, while maintaining its judicial authority, can play a significant role in identifying genuine incapacity, adjusting methods of enforcing obligations, reducing burdensome formalities, and issuing proportionate decisions. The Dispute Resolution Council, through dialogue, mediation, and reconciliation, can communicate the meaning of incapacity to disputing parties and guide them toward informed, fair, and enforceable agreements. The findings indicate that “mā lā yuṭīqūn” does not mean the absolute negation of responsibility; instead, it functions as a criterion for regulating responsibility according to the actual capacity of individuals. The study concludes that these two institutions, if they carefully distinguish genuine excuse from artificial claims of inability, can establish a balance between protecting rights, ensuring fairness, and preventing unbearable legal burdens.

Keywords: *Hadith of Raf; Mā Lā Yuṭīqūn; Peace Court; Dispute Resolution Council; Reconciliation; Tolerable Justice; Imami Jurisprudence*

How to cite: Movaḥedi, R. (2025). The Role of the Peace Court and the Dispute Resolution Council in Interpreting and Communicating the Concept of “Mā Lā Yuṭīqūn” in the Hadith of Raf. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(3), 1-17.

Submit Date: 04 May 2025

Revise Date: 03 August 2025

Accept Date: 10 August 2025

Publish Date: 23 August 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The present study examines the role of the Peace Court and the Dispute Resolution Council in interpreting and communicating the meaning of “mā lā yuṭīqūn” within the Hadith of Raf‘, with special attention to the relationship between legal obligation, human capacity, and conciliatory justice. The central problem addressed in this article is that modern judicial institutions often apply general legal rules to individuals whose social, financial, psychological, or procedural capacities are unequal, limited, or exhausted. In such circumstances, the formal recognition of rights may not be sufficient for achieving justice, because a person may theoretically possess a right while practically lacking the ability to pursue, defend, perform, or endure the legal consequences attached to that right. The Hadith of Raf‘ provides a significant jurisprudential foundation for this discussion, because it reflects a legal and ethical logic according to which responsibility and obligation should not be imposed beyond human capacity. The phrase “mā lā yuṭīqūn” is especially important because it directly concerns matters that exceed a person’s power of endurance or performance. Classical Shi‘i hadith sources preserve the broader content of the Hadith of Raf‘ and establish its relevance to questions of excuse, liability, inability, and the removal of burdensome consequences (1). Its transmission in later hadith compilations further demonstrates that the principle of removing unbearable or impossible burdens became an important basis for juristic reasoning in different areas of Islamic law (2). The article therefore argues that the Peace Court and the Dispute Resolution Council can be understood not merely as procedural or administrative institutions, but as potential institutional expressions of a deeper jurisprudential principle: the prevention of legal burdens that exceed the real and reasonable capacity of disputing parties.

The theoretical framework of the article is grounded in Shi‘i jurisprudence, legal maxims, and modern theories of access to justice and alternative dispute resolution. In Shi‘i legal theory, obligation is closely connected to capacity, because a meaningful duty presupposes the possibility of performance. Discussions of taklīf, excuse, legal responsibility, and procedural presumptions in uṣūl al-fiqh repeatedly return to the question of whether a person can justly be held accountable when knowledge, choice, or capacity is absent or impaired (3). In this context, “mā lā yuṭīqūn” cannot be reduced to ordinary hardship; rather, it refers to a condition in which performance or endurance is beyond the person’s legally and rationally assessable capacity. The distinction between inability, hardship, coercion, and necessity is therefore essential. Legal maxims concerning hardship and the removal of difficulty show that Islamic jurisprudence contains a strong internal mechanism for preventing excessive burden, especially when strict application of a rule would defeat the moral purposes of the law (11). Similar reasoning appears in classical discussions of legal maxims, where hardship, harm, and incapacity are treated as factors capable of modifying the legal effect of general rules (12). At the same time, the article recognizes that “mā lā yuṭīqūn” cannot be interpreted as a general license to escape responsibility. Classical legal theory requires the proper verification of the subject of a rule, and therefore the claim of inability must be distinguished from unwillingness, negligence, delay, or strategic avoidance (4). This theoretical balance is central to the article’s argument.

The study then situates the Peace Court and the Dispute Resolution Council within the broader movement from purely adjudicative justice toward plural, accessible, and settlement-oriented mechanisms of dispute resolution. Modern access-to-justice theory emphasizes that justice is not achieved merely by creating courts or recognizing rights in formal legal texts; rather, justice requires real, effective, and affordable access to mechanisms through which individuals can understand, claim, defend, and enforce their rights (5). This insight is particularly relevant to disputes involving vulnerable parties, low-value claims, family tensions, local conflicts, small debts, and cases in which the burden of ordinary litigation may exceed the value or practical capacity of the parties. The Dispute Resolution Council, by emphasizing dialogue, reconciliation, and social proximity, can reduce the psychological and financial weight of litigation and can help parties reach solutions

that are more compatible with their actual capacities. The Peace Court, while retaining a judicial character, may similarly reduce procedural rigidity and support solutions that are both legally valid and practically enforceable. The concept of the multi-door courthouse is useful for explaining this institutional arrangement, because different disputes require different forms of processing, and not every conflict is best resolved through full formal adjudication (7). Mediation theory also supports this approach, since mediation is not limited to compromise but seeks to reconstruct communication, reveal underlying interests, and create durable settlements adapted to the parties' circumstances (6). The article thus interprets these institutions as mechanisms that can transform the abstract meaning of "mā lā yuṭīqūn" into a practical judicial method.

The core analytical claim of the article is that the Peace Court and the Dispute Resolution Council perform two interrelated functions regarding "mā lā yuṭīqūn": interpretation and communication. Interpretation refers to the institutional task of identifying when a party's claimed inability is legally relevant, objectively credible, and normatively significant. Communication refers to explaining this meaning to the parties in a way that prevents both harsh legal formalism and irresponsible avoidance of obligations. In many disputes, one party may be unable to pay a debt immediately, attend repeated court hearings, understand legal terminology, bear the costs of litigation, or withstand the social consequences of continued conflict. Yet the existence of hardship does not automatically eliminate responsibility. Legal responsibility must instead be adjusted, structured, or implemented in a way that respects both the right of the claimant and the limited capacity of the obligated party. The general theory of obligations shows that performance, impossibility, delay, liability, and enforceability must be analyzed with attention to the nature of the obligation and the circumstances affecting its execution (13). Legal terminology also matters, because concepts such as settlement, waiver, discharge, obligation, liability, capacity, and excuse have distinct legal consequences and must be communicated accurately to non-specialist parties (14). Within Shi'ī jurisprudence, the validity of obligations and legal effects is likewise shaped by conditions such as capacity, intent, choice, and the proper attribution of conduct (15). Accordingly, the Peace Court and the Dispute Resolution Council must prevent both extremes: imposing unbearable obligations on genuinely incapable persons and allowing false claims of inability to undermine the rights of others.

The article further argues that a proper understanding of "mā lā yuṭīqūn" can improve the quality of settlement and judicial decision-making by promoting proportional, enforceable, and humane outcomes. Settlement should not be understood as mere pressure to compromise, because a settlement imposed on the weaker party may reproduce injustice under the appearance of reconciliation. Contemporary settlement theory warns that consensual resolution is valuable only when participation is meaningful, informed, and not distorted by severe inequality or coercive pressure (19). This concern is highly relevant to the Dispute Resolution Council, where social familiarity, family pressure, economic weakness, or lack of legal knowledge may influence a party's consent. The same concern applies to the Peace Court, which must ensure that procedural simplicity does not become substantive unfairness. From a jurisprudential perspective, the court or council must evaluate whether the proposed duty, payment plan, waiver, reconciliation, or procedural requirement is within the party's reasonable capacity. Juristic sources show that Islamic law has long distinguished between the capable and incapable, the voluntary and coerced, the knowing and mistaken, and the responsible and excused (18). Detailed juristic discussions of obligations, adjudication, settlement, and liability similarly indicate that legal effects should be applied with attention to the real conditions of the parties (16). The Peace Court and the Dispute Resolution Council can therefore give contemporary institutional form to this juristic sensitivity by producing settlements and decisions that protect rights while avoiding unbearable burdens.

In conclusion, the article demonstrates that the phrase "mā lā yuṭīqūn" in the Hadith of Raf' has important implications for contemporary legal institutions concerned with peace, reconciliation, and accessible justice. The Peace Court and the Dispute Resolution Council can serve as practical sites for translating this

jurisprudential principle into judicial behavior, provided that they carefully distinguish genuine incapacity from strategic noncompliance. Their role is not to weaken legal responsibility, but to make responsibility proportionate, intelligible, and executable. The study concludes that these institutions operate at three levels: identifying situations in which a legal or procedural burden exceeds real human capacity, adjusting the process or outcome to avoid injustice, and communicating the meaning of rights, duties, settlement, and incapacity to the parties. When properly understood, the principle of “mā lā yuḥqūn” supports neither rigid formalism nor unregulated leniency; rather, it supports a balanced model of justice in which law remains binding, rights remain protected, and human capacity remains central. Such a model can strengthen public trust in dispute resolution, reduce unnecessary litigation, and develop a more humane form of judicial practice rooted in both Islamic jurisprudence and contemporary theories of access to justice.

نظام قضایی در هر جامعه‌ای هنگامی می‌تواند به عدالت نزدیک شود که میان قواعد الزام‌آور حقوقی و وضعیت واقعی اشخاص تعادل برقرار کند. صرف وجود قانون، دادگاه، آیین رسیدگی و ضمانت اجرا برای تحقق عدالت کافی نیست، زیرا انسان‌هایی که وارد فرایند دادرسی می‌شوند از نظر توان مالی، قدرت روانی، آگاهی حقوقی، موقعیت اجتماعی، شرایط خانوادگی و ظرفیت تحمل اختلاف در وضعیت واحدی قرار ندارند. از همین رو، در سنت فقهی و حقوقی اسلامی، تکلیف و الزام همواره با قدرت، استطاعت و توان تحمل ارتباط دارد و هیچ تکلیفی در معنای دقیق خود نمی‌تواند بدون توجه به امکان انجام یا تحمل آن بر شخص تحمیل شود. حدیث رفع، به‌ویژه فراز «ما لا یطیقون»، یکی از مهم‌ترین مبانی فقهی برای فهم این معناست که شریعت و عدالت دینی، انسان را در برابر اموری که از طاقت او بیرون است، در معرض الزام غیرمنصفانه قرار نمی‌دهد. نقل‌های حدیث رفع در منابع معتبر حدیثی امامیه جایگاهی محوری دارد و این روایت در کنار آموزه‌های دیگر، مبنایی برای تحلیل رفع حکم، رفع مؤاخذه، رفع اثر و تحدید مسئولیت در موارد فقدان توان یا وجود مانع جدی تلقی شده است (1). اهمیت این روایت در آن است که از سطح اخلاقی و توصیه‌ای فراتر رفته و در اصول فقه، فقه استدلالی و قواعد حقوقی اسلامی، در مقام استنباط حکم و تعیین قلمرو مسئولیت مورد استفاده قرار گرفته است (2). مفهوم «ما لا یطیقون» از نظر لغوی و فقهی به اموری اشاره دارد که شخص توان تحمل یا انجام آن را ندارد، اما این ناتوانی را نباید صرفاً به ناتوانی جسمانی فروکاست. در ادبیات اصولی، بحث از قدرت و استطاعت با ماهیت تکلیف ارتباط بنیادین دارد، زیرا تکلیف بدون قدرت، از نظر عقلایی و شرعی، فاقد مبنای الزام‌آور است. اصولیان امامیه هنگام بحث از تکلیف، شرایط آن، قلمرو مؤاخذه و نسبت حکم واقعی و ظاهری، به گونه‌ای با مسئله توان مکلف مواجه می‌شوند؛ برای نمونه، در تحلیل‌های اصولی درباره براءت، اشتغال، عذر، جهل، اکراه و اضطرار، همواره این پرسش مطرح است که آیا شخص در وضعیت خاص خود قابلیت مؤاخذه یا الزام داشته است یا خیر (3). از سوی دیگر، در آثار اصولی متأخر، قدرت بر امتثال و امکان عقلایی انجام تکلیف از عناصر مهم فهم حکم دانسته شده و تکلیف بما لا یطاق با مبانی عقل عملی و اصول استنباط‌نا سازگار تلقی می‌شود (4). بر این اساس، «ما لا یطیقون» می‌تواند در مقاله حاضر نه تنها به عنوان یک عبارت حدیثی، بلکه به عنوان یک معیار بنیادین در فهم عدالت قضایی بررسی شود.

دادگاه صلح و شورای حل اختلاف، در نگاه نخست، نهادهایی تشکیلاتی و آیینی در نظام حل اختلاف به نظر می‌رسند، اما در تحلیل عمیق‌تر، می‌توان آن‌ها را جلوه‌هایی از تلاش حقوق برای انسانی‌سازی فرایند دادرسی دانست. فلسفه این نهادها بر کاهش تشریفات، نزدیک کردن عدالت به زندگی روزمره مردم، کاستن از هزینه‌های مالی و روانی دادرسی، ایجاد امکان گفت‌وگو، و جایگزین کردن سازش و ترمیم رابطه به جای خصومت فرساینده استوار است. این معنا با نظریه‌های جدید دسترسی به عدالت نیز پیوند دارد؛ زیرا دسترسی به عدالت فقط به معنای امکان طرح دعوا در دادگاه نیست، بلکه شامل توان واقعی اشخاص برای استفاده مؤثر، کم‌هزینه و معنادار از سازوکارهای حقوقی است (5). اگر شخص به دلیل فقر، پیچیدگی حقوقی، ناتوانی اجتماعی یا فشار روانی نتواند از حق خود دفاع کند، صرف وجود مرجع قضایی برای تحقق عدالت کافی نخواهد بود. از این منظر، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف می‌توانند به‌مثابه ابزارهایی برای کاهش بار «ما لا یطاق» در دادرسی عمل کنند.

در سنت میانجی‌گری و حل اختلاف، نقش مرجع حل اختلاف صرفاً کشف حق و صدور حکم نیست، بلکه فهم رابطه انسانی میان طرفین، کاهش تعارض و یافتن راه‌حلی است که برای طرفین قابل تحمل و قابل اجرا باشد. نظریه‌های کلاسیک میانجی‌گری بر این نکته تأکید دارند که میانجی باید ساختار رابطه، کیفیت ارتباط، موقعیت عاطفی طرفین و امکان بازسازی تفاهم را در نظر گیرد، نه اینکه اختلاف را صرفاً به یک نزاع خشک حقوقی فروبکاهد (6). این نگرش با فلسفه شورای حل اختلاف سازگار است، زیرا شورا زمانی موفق است که بتواند از ورای ظاهر دعوا، وضعیت

واقعی اشخاص را بشناسد و به آنان بفهماند که سازش، اگر بر رضایت آگاهانه و تناسب با توان طرفین استوار باشد، می‌تواند راهی برای تحقق عدالت باشد. از سوی دیگر، نظریه دادگاه چنددرگاهی نیز نشان می‌دهد که همه اختلافات برای یک نوع رسیدگی مناسب نیستند و نظام عدالت باید مسیرهای متنوعی برای دعوی مختلف فراهم کند (7). این ایده با نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف همخوانی دارد، زیرا چنین نهادهایی می‌توانند اختلافاتی را که نیازمند رسیدگی ساده‌تر، سریع‌تر، ترمیمی‌تر یا توافقی‌تر هستند از مسیر دادرسی سنگین و پرهزینه جدا کنند.

مسئله اصلی این مقاله آن است که چگونه می‌توان نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف را در تفسیر و تفهیم مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع تحلیل کرد. تفسیر در اینجا به معنای استخراج معنای فقهی و حقوقی این مفهوم در موقعیت‌های عینی دادرسی است، در حالی که تفهیم به معنای انتقال این معنا به اصحاب دعوا و تبدیل آن به فهم عملی در فرایند حل اختلاف است. در بسیاری از دعاوی، طرفین نه تنها از نظر حقوقی بلکه از نظر روانی، اقتصادی و اجتماعی تحت فشارند. گاه محکوم‌علیه توان اجرای فوری تعهد را ندارد، گاه زیان‌دیده توان تحمل اطاله دادرسی را از دست داده است، گاه یکی از طرفین به دلیل بی‌سوادی یا ضعف اجتماعی از دفاع مؤثر عاجز است، و گاه ادامه خصومت برای خانواده یا جامعه محلی زیانی بیش از اصل اختلاف ایجاد می‌کند. در چنین مواردی، فهم «ما لا یطیقون» می‌تواند دادگاه صلح و شورای حل اختلاف را به سمت راه‌حلی سوق دهد که نه مبتنی بر تسامح بی‌ضابطه، بلکه مبتنی بر تناسب، انصاف و توان واقعی اشخاص باشد. هدف این مقاله بررسی نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفسیر و تفهیم مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع و تحلیل ظرفیت این نهادها در تحقق عدالت قابل تحمل و صلح‌محور است.

مبانی فقهی و حقوقی مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع

حدیث رفع در فقه امامیه از روایاتی است که در تحلیل عذر، مسئولیت، مؤاخذه و قلمرو الزام جایگاه ویژه‌ای دارد. این حدیث در منابع حدیثی مختلف نقل شده و مضمون آن ناظر به رفع برخی امور از امت است؛ از جمله خطا، نسیان، اکراه، اضطراب و آنچه شخص طاقت آن را ندارد. در میان این فرازها، «ما لا یطیقون» از اهمیت خاصی برخوردار است، زیرا به‌طور مستقیم با رابطه میان تکلیف و توان پیوند دارد. نقل این مضمون در منابع حدیثی امامیه نشان می‌دهد که مسئله رفع تکلیف یا رفع اثر در موارد ناتوانی، بخشی از منطق عمومی شریعت در مواجهه با انسان است (8).

این منطق در آثار حدیثی متأخر نیز انعکاس یافته و حدیث رفع در کنار روایات دیگر، به‌عنوان یکی از منابع استدلال در باب تخفیف، رفع مؤاخذه و رعایت حالت مکلف مورد توجه قرار گرفته است (9). بنابراین، تحلیل «ما لا یطیقون» تنها یک بحث لغوی نیست، بلکه زمینه‌ای برای فهم نسبت میان توان انسانی و الزام شرعی و حقوقی فراهم می‌کند.

در اصول فقه، یکی از مباحث بنیادین آن است که آیا تکلیف بدون قدرت قابل تصور است یا خیر. پاسخ غالب اصولیان امامیه آن است که تکلیف در معنای جدی و الزام‌آور خود باید ناظر به فعلی باشد که مکلف توان انجام آن را دارد. اگر الزام به چیزی تعلق گیرد که انجام آن از قدرت شخص بیرون است، چنین الزامی یا لغو خواهد بود یا با حکمت شارع و بنای عقلا ناسازگار است. در آثار اصولی، بحث از قدرت گاه در قالب شرط عام تکلیف، گاه در تحلیل امکان امتثال، و گاه در رابطه میان حکم و موضوع مطرح می‌شود (10). از همین رو، «ما لا یطیقون» در حدیث رفع می‌تواند در امتداد همین مبانی عقلی فهم شود؛ یعنی شارع، انسان را در قلمرویی که از توان او خارج است، در معرض الزام مؤاخذه‌آور قرار نمی‌دهد. این معنا با مباحث براءت نیز ارتباط دارد، زیرا در موارد فقدان بیان، فقدان امکان امتثال یا وجود عذر، اصل بر آن است که مؤاخذه بدون مبانی معتبر روا نیست (3).

با این حال، باید میان «عدم طاقت» و مفاهیم نزدیک به آن تمایز گذاشت. «ما لا یطیقون» با «عسر و حرج» هم‌پوشانی دارد، اما عین آن نیست. قاعده نفی عسر و حرج بیشتر بر نفی الزاماتی تمرکز دارد که موجب دشواری شدید، مشقت غیرمعارف یا اختلال جدی در زندگی شخص می‌شود، در حالی که «ما لا یطیقون» می‌تواند ناظر به مرتبه شدیدتری از ناتوانی یا عدم قابلیت تحمل باشد. در منابع قواعد فقهی، قاعده نفی حرج به‌عنوان یکی از قواعد مهم تعدیل حکم شناخته می‌شود و مبنای آن نفی سختی غیرقابل قبول از زندگی مکلف است (11). نراقی نیز در بحث قواعد فقهی، به‌ویژه در تحلیل قواعد ناظر به حرج، ضرر و رفع مشقت، نشان می‌دهد که فقه امامیه ظرفیت قابل توجهی برای تعدیل احکام در وضعیت‌های دشوار دارد (12). بنابراین، «ما لا یطیقون» را می‌توان در کنار قاعده نفی حرج فهم کرد، اما نباید آن را صرفاً به دشواری عادی یا ناراحتی معمول تقلیل داد.

رابطه «ما لا یطیقون» با اضطراب و اکراه نیز اهمیت دارد. اضطراب وضعیتی است که شخص برای حفظ جان، مال، آبرو یا مصلحتی مهم، ناچار به انجام یا ترک عملی می‌شود. اکراه نیز معمولاً ناشی از فشار بیرونی، تهدید یا اجبار شخص دیگر است. در هر دو مورد، اراده شخص یا توان انتخاب او دچار اختلال می‌شود. اما «ما لا یطیقون» می‌تواند اعم یا متفاوت از این دو باشد، زیرا ممکن است شخص نه مکره باشد و نه در حالت اضطراب کلاسیک قرار داشته باشد، اما همچنان توان تحمل یک تکلیف، تعهد یا روند را نداشته باشد. برای نمونه، فردی که به دلیل فقر شدید قادر به پرداخت یکجای دین نیست، الزاماً مضطر به معنای فقهی خاص نیست، اما ممکن است اجرای فوری تعهد برای او خارج از طاقت عرفی باشد. در فقه معاملات و تعهدات، فهم توان اجرای تعهد اهمیت دارد، زیرا مسئولیت مدنی و قراردادی نمی‌تواند نسبت به وضعیت عینی متعهد بی‌اعتنا باشد (13). در همین راستا، اصطلاحات حقوقی مربوط به تعهد، عذر، مسئولیت، امکان اجرا و آثار عدم انجام تعهد باید با دقت مفهومی تحلیل شوند، زیرا هر واژه در نظام حقوقی بار معنایی خاصی دارد (14).

در فقه امامیه، بحث از تکلیف و مسئولیت در کنار بحث از اهلیت، اختیار، قصد و قدرت معنا پیدا می‌کند. آثار فقهی کلاسیک در ابواب عبادات، معاملات، قضا، حدود و دیات به گونه‌های مختلف نشان می‌دهند که حکم شرعی در بسیاری از موارد با وضعیت شخص مرتبط است. در کتاب‌های فقهی، تفاوت میان عامد و خاطی، مختار و مکره، قادر و عاجز، عالم و جاهل، و بالغ و غیربالغ اهمیت اساسی دارد (15). این تمایزها نشان می‌دهد که فقه، انسان را موضوعی انتزاعی و یکسان فرض نمی‌کند، بلکه وضعیت واقعی او را در تعیین تکلیف و مسئولیت لحاظ می‌کند. در آثار فقهی گسترده‌تر نیز، هنگام بحث از قضاوت، ضمان، تعهدات، عبادات و حقوق اشخاص، توجه به قدرت و امکان اجرای حکم نقشی برجسته دارد (16). از همین رو، می‌توان گفت حدیث رفع و به‌ویژه «ما لا یطیقون» با یک ساختار کلی در فقه امامیه هماهنگ است؛ ساختاری که الزام را به امکان، مسئولیت را به اهلیت، و مؤاخذه را به قابلیت انتساب پیوند می‌دهد.

در تفسیر اصولی حدیث رفع، پرسش مهم آن است که «رفع» در این حدیث دقیقاً به چه معناست. آیا مراد رفع حکم واقعی است، یا رفع مؤاخذه، یا رفع اثر ظاهری و عملی؟ اصولیان پاسخ‌های متفاوتی به این مسئله داده‌اند، اما قدر مشترک این تحلیل‌ها آن است که حدیث رفع در مقام حمایت از مکلف در وضعیت‌های خاص است. در آثار اصولی، بحث از مفاد حدیث رفع در کنار مباحث برائت و اصول عملیه نشان می‌دهد که این حدیث می‌تواند در موارد عذر، مانع یا فقدان توان، مبنایی برای نفی آثار الزام‌آور باشد (17). از سوی دیگر، تحلیل‌های دقیق‌تر اصولی نشان می‌دهد که نمی‌توان به‌سادگی هر ادعای دشواری یا ناتوانی را مشمول حدیث دانست، زیرا موضوع حدیث باید به‌درستی احراز شود و «ما لا یطیقون» ناظر به ناتوانی واقعی، عقلایی و قابل پذیرش است (4). بنابراین، نقش نهادهای قضایی در تشخیص مصداق اهمیت می‌یابد؛ زیرا قاعده تا زمانی که در مقام اجرا به معیارهای سنجش‌پذیر پیوند نخورد، ممکن است یا بی‌اثر بماند یا زمینه سوءاستفاده فراهم کند.

از منظر حقوقی، «ما لا یطیقون» می‌تواند به‌عنوان یک معیار تعدیل‌کننده در فهم تعهدات، مسئولیت و دادرسی مطرح شود. نظام حقوقی ناگزیر از وضع قواعد عام است، اما اجرای قواعد عام در مورد انسان‌های متفاوت، بدون توجه به شرایط خاص آنان، ممکن است به بی‌عدالتی منجر شود.

نظریه عمومی تعهدات نیز نشان می‌دهد که اجرای تعهد باید با امکان، موضوع، سبب، اراده و آثار حقوقی آن هماهنگ باشد (13). اگر شخص به دلیل شرایط خارج از توان خود قادر به اجرای تعهد نیست، حقوق نمی‌تواند همان تحلیلی را اعمال کند که در مورد متمتع بدعهد یا متقلب به کار می‌برد. در فقه نیز قواعدی مانند نفی حرج، اضطراب، اکراه و رفع، ظرفیت تعدیل الزام را فراهم می‌کنند (11). در نتیجه، «ما لا یطیقون» را می‌توان پلی میان فقه و حقوق دانست؛ پلی که از یک سو بر مبانی حدیثی و اصولی استوار است و از سوی دیگر، در تنظیم عادلانه مسئولیت و دادرسی کاربرد دارد.

با وجود این ظرفیت، باید مراقب بود که مفهوم «ما لا یطیقون» به ابزاری برای بی‌نظمی حقوقی تبدیل نشود. هر جامعه‌ای نیازمند ثبات تعهدات، اعتبار قراردادهای، قابلیت پیش‌بینی تصمیم‌های قضایی و حمایت از حقوق زیان‌دیده است. اگر هر شخصی بتواند با ادعای ناتوانی از مسئولیت بگریزد، اعتماد حقوقی از میان می‌رود. فقه امامیه نیز میان عذر واقعی و بهانه ظاهری تفکیک می‌کند و در آثار فقهی، ادعای عذر بدون دلیل نمی‌تواند مسئولیت را به طور مطلق از بین ببرد (18). بنابراین، «ما لا یطیقون» باید با معیارهای عقلایی، عرفی، قضایی و اثباتی همراه شود. اینجا دقیقاً جایی است که دادگاه صلح و شورای حل اختلاف می‌توانند نقش ایفا کنند؛ زیرا این نهادها با تماس مستقیم‌تر با واقعیت اجتماعی دعوا، امکان بیشتری برای شناخت وضعیت طرفین و سنجش توان واقعی آنان دارند.

جایگاه دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در نظام حل اختلاف

دادگاه صلح و شورای حل اختلاف را باید در چارچوب تحول کلی نظام‌های حقوقی به سمت تنوع‌بخشی به سازوکارهای حل اختلاف تحلیل کرد. در نظام‌های کلاسیک، دادگاه رسمی کانون اصلی حل اختلاف بود و دعوا معمولاً از مسیر دادخواست، دفاع، رسیدگی، صدور حکم و اجرای حکم عبور می‌کرد. این الگو هر چند برای بسیاری از اختلافات ضروری است، اما برای همه دعاوی مناسب نیست. برخی اختلافات ماهیت خانوادگی، محلی، مالی خرد، صنفی یا رابطه‌ای دارند و رسیدگی رسمی طولانی ممکن است نه تنها مسئله را حل نکند، بلکه خصومت را تشدید کند. نظریه‌های دسترسی به عدالت نشان داده‌اند که اصلاح نظام دادرسی باید از تمرکز صرف بر دادگاه عبور کند و به موانع واقعی مردم در استفاده از عدالت توجه نماید (5). از همین منظر، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف را می‌توان پاسخ‌نهادی به این نیاز دانست که عدالت باید ساده‌تر، نزدیک‌تر، سریع‌تر و قابل فهم‌تر شود.

شورای حل اختلاف در فلسفه خود بر صلح، سازش و مشارکت اجتماعی در حل اختلاف استوار است. این شورا می‌تواند فضایی فراهم کند که در آن طرفین، پیش از آنکه اختلاف خود را به مرحله صدور حکم الزام‌آور برسانند، امکان گفت‌وگو، تعدیل خواسته‌ها و فهم موقعیت یکدیگر را پیدا کنند. در نظریه میانجی‌گری، یکی از کارکردهای اصلی میانجی آن است که طرفین را از موضع‌های خشک و تقابلی به سمت شناخت منافع واقعی، نیازهای پنهان و امکان‌های توافق حرکت دهد (6). این کارکرد با نقش شورای حل اختلاف سازگار است، زیرا بسیاری از دعاوی در سطح ظاهری حقوقی‌اند، اما در عمق خود از سوء تفاهم، فشار اقتصادی، احساس بی‌عدالتی، نبود ارتباط مؤثر یا فقدان آگاهی حقوقی ناشی می‌شوند. شورا اگر به درستی عمل کند، می‌تواند بار روانی و مالی دعوا را کاهش دهد و به طرفین بفهماند که حل اختلاف الزاماً به معنای شکست یکی و پیروزی دیگری نیست.

دادگاه صلح، در مقایسه با شورای حل اختلاف، ماهیت قضایی پررنگ‌تری دارد، اما همین نام و فلسفه وجودی آن نشان می‌دهد که قرار نیست صرفاً بازتولیدکننده شکل سنگین دادگاه‌های عمومی باشد. دادگاه صلح می‌تواند جایی باشد که رسیدگی قضایی با هدف کاهش تشریفات، سرعت‌بخشی به فرایند، تقویت سازش و صدور تصمیم متناسب همراه شود. اگر شورای حل اختلاف بیشتر بر سازش و میانجی‌گری تأکید دارد،

دادگاه صلح می‌تواند نقش تضمین‌کننده حقوقی این فرایند را بر عهده گیرد و در مواردی که سازش ممکن نیست، تصمیم قضایی صادر کند. در نظریه دادگاه چنددرگاهی، اختلافات باید بر اساس ماهیت، پیچیدگی، رابطه طرفین، ارزش دعوا و امکان مصالحه به مسیر مناسب هدایت شوند (7). بر همین اساس، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف می‌توانند به‌عنوان دو درگاه مکمل در نظام عدالت عمل کنند؛ یکی با محوریت گفت‌وگو و سازش، و دیگری با محوریت رسیدگی قضایی ساده‌تر و صلح‌محور.

جایگاه این دو نهاد را نمی‌توان بدون توجه به مفهوم دسترسی واقعی به عدالت فهم کرد. دسترسی به عدالت زمانی محقق می‌شود که شخص بتواند بدون تحمل هزینه غیرقابل قبول، بدون گرفتار شدن در تشریفات طاقت‌فرسا، و بدون احساس بیگانگی با زبان حقوق، ادعای خود را مطرح کند یا از خود دفاع نماید. در ادبیات حقوقی جدید، عدالت فقط به معنای وجود حق در متن قانون نیست، بلکه به معنای امکان عملی استفاده از آن حق است (5). این معنا با مبنای فقهی «ما لا یطیقون» ارتباط عمیقی دارد، زیرا اگر مسیر مطالبه حق چنان دشوار باشد که شخص توان پیمودن آن را نداشته باشد، حق قانونی او در عمل بی‌اثر می‌شود. بنابراین، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف می‌توانند ابزارهایی برای رفع ناتوانی عملی اشخاص در دسترسی به عدالت باشند؛ ناتوانی‌ای که گاه نه از فقدان حق، بلکه از دشواری استفاده از سازوکارهای حقوقی ناشی می‌شود.

از منظر فقهی نیز صلح جایگاه مهمی دارد. در فقه معاملات و روابط مدنی، صلح نه تنها یک عقد مستقل، بلکه ابزاری برای پایان دادن به نزاع و تنظیم رابطه حقوقی بر اساس تراضی است. آثار فقهی کلاسیک به صلح به‌عنوان یکی از عقود مهم توجه کرده‌اند و آن را در کنار سایر ابزارهای حقوقی برای تنظیم روابط میان اشخاص بررسی نموده‌اند (15). در فقه تفصیلی نیز صلح ظرفیت گسترده‌ای برای حل اختلافات مالی، رفع نزاع و ایجاد توافق میان طرفین دارد (16). بنابراین، شورای حل اختلاف و دادگاه صلح را می‌توان در امتداد یک سنت فقهی دانست که صلح را صرفاً امر اخلاقی نمی‌داند، بلکه برای آن آثار حقوقی و الزام‌آور قائل است. این نکته اهمیت دارد، زیرا نشان می‌دهد که نهادهای صلح‌محور در نظام حقوقی ایران می‌توانند پشتوانه‌ای فقهی داشته باشند و صرفاً تقلیدی از الگوهای جدید ADR محسوب نشوند.

با این حال، صلح همیشه مطلوب مطلق نیست. صلح زمانی ارزشمند است که بر آگاهی، رضایت، توازن نسبی قدرت و رعایت حقوق بنیادین طرفین استوار باشد. اگر یک طرف به دلیل فقر، ناآگاهی، ترس، فشار خانوادگی یا ضعف اجتماعی مجبور به پذیرش توافقی شود که خارج از توان یا برخلاف حق اوست، چنین صلحی نمی‌تواند جلوه عدالت باشد. در نظریه‌های انتقادی سازش نیز تأکید شده است که settlement یا توافق، در همه موارد جایگزین بهتر دادرسی نیست و گاه ممکن است حق طرف ضعیف‌تر را در سایه فشارهای غیررسمی تضعیف کند (19). این هشدار برای شورای حل اختلاف و دادگاه صلح اهمیت ویژه دارد؛ زیرا این نهادها باید میان تشویق به صلح و تحمیل صلح تفاوت بگذارند. سازش زمانی با «ما لا یطیقون» هماهنگ است که بار غیرقابل تحمل دعوا را کاهش دهد، نه اینکه خود به تکلیفی غیرقابل تحمل برای طرف ضعیف‌تر تبدیل شود.

دادگاه صلح و شورای حل اختلاف همچنین از جهت زبان و تفهیم حقوق به مردم اهمیت دارند. نظام حقوقی معمولاً با اصطلاحات تخصصی سخن می‌گوید و بسیاری از شهروندان از معنای دقیق مفاهیمی مانند تعهد، ضمان، مسئولیت، اهلیت، ابراء، صلح، اقرار و اسقاط حق آگاه نیستند. فرهنگ حقوقی نشان می‌دهد که هر اصطلاح حقوقی در جایگاه خود معنای خاص دارد و کاربرد نادرست آن می‌تواند آثار حقوقی مهمی ایجاد کند (14). از این‌رو، شورای حل اختلاف و دادگاه صلح فقط نباید محل رسیدگی باشند، بلکه باید محل تفهیم حقوق نیز باشند. تفهیم یعنی طرفین بفهمند که چه حقی دارند، چه تعهدی بر عهده آنان است، پذیرش سازش چه آثاری دارد، ادعای ناتوانی چگونه باید اثبات شود، و چه تفاوتی میان ناتوانی واقعی و امتناع ناروا وجود دارد. این نقش تفهیمی، نقطه اتصال مستقیم این نهادها با مفهوم «ما لا یطیقون» است.

نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفسیر و تفهیم «ما لا یطیقون»

تفسیر «ما لا یطیقون» در فضای دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید از سطح انتزاعی به سطح نهادی و عملی منتقل شود. در سطح نظری، این عبارت به نفی الزام نسبت به امر خارج از توان اشاره دارد، اما در مقام حل اختلاف، پرسش اصلی آن است که چه کسی، در چه وضعیتی، نسبت به چه تکلیف یا تعهدی، فاقد طاقت محسوب می‌شود. این تشخیص نه می‌تواند کاملاً ذهنی باشد و نه می‌تواند صرفاً بر معیارهای خشک و کلی استوار گردد. اصول فقه، با تأکید بر موضوع‌شناسی و تطبیق حکم بر موضوع، نشان می‌دهد که استنباط حکم بدون فهم دقیق موضوع ناقص است (17). بنابراین، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید ابتدا موضوع را بشناسند: وضعیت مالی، جسمی، روانی، خانوادگی، اجتماعی و حقوقی طرفین چیست و آیا تکلیف مورد بحث واقعاً خارج از توان عرفی و عقلایی آنان است یا خیر.

در اینجا نقش دادگاه صلح از آن جهت مهم است که قاضی صلح می‌تواند میان قاعده حقوقی عام و وضعیت خاص شخص پیوند برقرار کند. برای نمونه، اصل لزوم وفای به تعهدات و اعتبار قراردادهای در حقوق مدنی اهمیت بنیادین دارد، اما اجرای تعهد همواره باید با امکان اجرای آن و آثار عدم اجرا سنجیده شود. در نظریه عمومی تعهدات، تعهد بدون امکان اجرا یا بدون موضوع قابل تحقق، معنای حقوقی کامل ندارد و مسئولیت ناشی از عدم اجرا نیز باید با سبب، تقصیر، امکان و انتساب تحلیل شود (13). اگر شخصی به دلیل ناتوانی واقعی قادر به اجرای فوری تعهد نیست، دادگاه صلح می‌تواند با حفظ اصل حق طلبکار، شیوه اجرای تعهد را به نحوی تنظیم کند که از تحمیل فشار غیرقابل تحمل جلوگیری شود. چنین تفسیری از «ما لا یطیقون» به معنای نفی حق طلبکار نیست، بلکه به معنای جلوگیری از تبدیل اجرای حق به ابزار نابودی شخص ناتوان است.

شورای حل اختلاف نیز در سطح تفهیم نقش برجسته‌ای دارد. بسیاری از مردم هنگامی که وارد اختلاف می‌شوند، مسئله را در قالب پیروزی و شکست می‌بینند. طلبکار ممکن است هرگونه مهلت دادن را تزییع حق خود بداند و بدهکار ممکن است هرگونه الزام را ظلم تلقی کند. شورا می‌تواند به طرفین بفهماند که عدالت گاه در تنظیم مرحله‌ای و قابل تحمل تعهد نهفته است. این همان نقطه‌ای است که میانجی‌گری با منطق حدیث رفع پیوند می‌یابد. میانجی‌گری، به تعبیر نظریه‌های کلاسیک، بر بازسازی ارتباط، تعدیل مواضع و کشف امکان‌های توافق متمرکز است (6). اگر شورا بتواند به طلبکار نشان دهد که اجرای تدریجی تعهد در وضعیت خاص بدهکار واقع‌بینانه‌تر است و به بدهکار بفهماند که ادعای ناتوانی او را از اصل مسئولیت معاف نمی‌کند، در واقع «ما لا یطیقون» را به زبان عملی و اجتماعی تفهیم کرده است.

یکی از مهم‌ترین مصادیق «ما لا یطیقون» در فرایند دادرسی، ناتوانی در تحمل خود فرایند دادرسی است. گاه بار اصلی بر شخص نه از حکم نهایی، بلکه از مسیر رسیدگی تحمیل می‌شود: رفت‌وآمد مکرر، هزینه دادرسی، حق‌الوکاله، پیچیدگی اسناد، ترس از محیط دادگاه، ناتوانی در بیان دعوا، و فشار روانی ناشی از خصومت. در نظریه دسترسی به عدالت، این موانع از مهم‌ترین علل بی‌اثر شدن حقوق قانونی اشخاص شمرده شده‌اند (5). از منظر فقهی نیز، اگر مسیر اعمال حق چنان دشوار شود که شخص عملاً توان استفاده از آن را نداشته باشد، می‌توان آن را با منطوق نفی حرج و رفع مشقت تحلیل کرد (11). دادگاه صلح و شورای حل اختلاف با ساده‌سازی فرایند، تسریع رسیدگی، کاهش تشریفات و امکان گفت‌وگو می‌توانند بخشی از این بار را از دوش اشخاص بردارند و عدالت را از حالت نظری به حالت قابل استفاده نزدیک کنند.

تفسیر «ما لا یطیقون» در این نهادها همچنین باید شامل وضعیت اشخاص آسیب‌پذیر باشد. سالمندان، بیماران، زنان در معرض فشار خانوادگی، کودکان در دعاوی خانوادگی، کارگران، مستأجران کم‌درآمد، بدهکاران ناتوان، و اشخاص فاقد سواد حقوقی ممکن است در ظاهر طرف دعوا باشند، اما در واقع توان برابر برای مشارکت در فرایند دادرسی ندارند. فقه امامیه در ابواب مختلف به تفاوت وضعیت اشخاص توجه کرده و احکام را در مواردی بر اساس قدرت، اختیار، بلوغ، عقل و شرایط مکلف تفکیک کرده است (18). این منطق می‌تواند در دادگاه صلح و شورای حل

اختلاف به این معنا ترجمه شود که مرجع حل اختلاف نباید طرفین را صرفاً به‌عنوان دو شخص برابر انتزاعی فرض کند، بلکه باید نابرابری واقعی آنان را در توان دفاع، توان تحمل و توان توافق بشناسد. چنین شناختی به معنای جانبداری از یک طرف نیست، بلکه به معنای ایجاد شرایطی است که توافق یا حکم، بر پایه درک واقعی از وضعیت اشخاص شکل گیرد.

در عین حال، مرز میان حمایت از ناتوان و تضعیف نظم حقوقی باید حفظ شود. «ما لا یطیقون» نباید به ابزاری برای فرار از تعهد، اطاله دعوا یا سوءاستفاده از رأفت قضایی تبدیل شود. فقه و اصول فقه میان عذر واقعی و ادعای بی‌دلیل عذر تفاوت می‌گذارند. در اصول فقه، جریان اصول معذره یا قواعد رفع، مبتنی بر تحقق موضوع است و بدون احراز موضوع نمی‌توان آثار قاعده را بار کرد (3). همچنین در تحلیل‌های اصولی، قاعده رفع یا نفی تکلیف نباید به گونه‌ای فهم شود که اصل تکلیف، نظم اجتماعی و حقوق دیگران را بی‌جهت از بین ببرد (4). بنابراین، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید ادعای عدم طاق را از طریق قرائن، اسناد، اوضاع و احوال، شهادت، وضعیت اقتصادی و رفتار طرفین ارزیابی کنند. این ارزیابی باید دقیق و منصفانه باشد، زیرا همان‌قدر که تحمیل امر غیرقابل تحمل نارواست، پذیرش ادعای صوری ناتوانی نیز می‌تواند به ظلم نسبت به طرف مقابل بینجامد.

کارکرد دیگر دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفهیم «ما لا یطیقون»، آموزش عملی مفهوم مسئولیت متناسب است. در بسیاری از موارد، مردم مسئولیت را یا مطلق می‌فهمند یا کاملاً نفی می‌کنند. در حالی که فقه و حقوق میان اصل مسئولیت و شیوه اجرای آن تفاوت می‌گذارند. ممکن است شخص همچنان مسئول باشد، اما اجرای مسئولیت او باید متناسب، تدریجی یا مشروط به امکان باشد. در حقوق تعهدات نیز تفاوت میان اصل دین، اجل، تقسیط، خسارت، امکان اجرا و آثار امتناع اهمیت دارد (13). در فقه نیز صلح می‌تواند ابزار تنظیم چنین مسئولیتی باشد؛ یعنی طرفین می‌توانند با تراضی، شیوه‌ای برای اجرای حق برگزینند که هم اصل حق را حفظ کند و هم فشار غیرقابل تحمل ایجاد نکند (16). شورای حل اختلاف می‌تواند با توضیح این منطق، طرفین را از دوگانه‌سازی نادرست میان الزام کامل و رهایی کامل خارج کند و به سمت راه‌حل‌های میانی و عادلانه سوق دهد. نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در این زمینه به عدالت ترمیمی و توافقی نیز نزدیک می‌شود. عدالت ترمیمی بر ترمیم رابطه، جبران زیان، مشارکت طرفین و کاهش پیامدهای خصومت تأکید دارد. هرچند این اصطلاح در منابع فقهی کلاسیک به همین صورت مطرح نشده است، اما روح صلح، عفو، ابراء، گذشت، جبران و مصالحه در فقه اسلامی ظرفیت قابل توجهی برای چنین تحلیلی دارد. نظریه‌های جدید درباره سازش نیز نشان می‌دهند که حل اختلاف از طریق توافق می‌تواند دموکراتیک‌تر و انسانی‌تر باشد، مشروط بر آنکه طرفین آگاهانه و بدون اجبار وارد توافق شوند (19). در همین چارچوب، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید مراقب باشند که تفهیم «ما لا یطیقون» به معنای فشار آوردن بر زیان‌دیده برای گذشت بی‌دلیل نباشد. گاه خود زیان‌دیده کسی است که ادامه وضعیت برای او خارج از طاق است و نباید به نام رأفت با طرف مقابل، حق او نادیده گرفته شود.

از جهت نظری، می‌توان گفت دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در سه سطح با «ما لا یطیقون» ارتباط دارند. سطح نخست، سطح شناخت مصداق است؛ یعنی تشخیص اینکه کدام وضعیت واقعاً خارج از طاق شخص است. این سطح به موضوع‌شناسی، فهم عرفی، دقت قضایی و توجه به شواهد نیاز دارد. سطح دوم، سطح تعدیل فرایند و نتیجه است؛ یعنی یافتن راه‌حلی که ضمن حفظ حق، از تحمیل بار غیرقابل تحمل جلوگیری کند. این سطح با صلح، تقسیط، مهلت، تعهد مرحله‌ای، ارشاد قضایی و کاهش تشریفات ارتباط دارد. سطح سوم، سطح تفهیم و فرهنگ‌سازی است؛ یعنی آموزش این معنا به مردم که عدالت نه خشونت در اجرای حق است و نه رهاسازی بی‌ضابطه مسئول، بلکه تنظیم منصفانه رابطه حقوقی بر اساس توان، حق و مصلحت است. این تحلیل با نظریه دادگاه چنددرگاهی هماهنگ است، زیرا مسیر مناسب حل اختلاف باید با ماهیت اختلاف و وضعیت

طرفین تناسب داشته باشد (7). همچنین با مبانی حدیث رفع سازگار است، زیرا حدیث رفع در مقام نشان دادن این نکته است که شریعت نسبت به وضعیت‌های عذر و ناتوانی بی‌اعتنا نیست (2).

آثار حقوقی، اجتماعی و قضایی تفسیر صلح‌محور «ما لا یطیقون»

تفسیر صلح‌محور «ما لا یطیقون» آثار متعددی در نظام حقوقی و قضایی دارد. نخستین اثر آن، انسانی‌سازی دادرسی است. دادرسی اگر تنها به قواعد شکلی و ادله رسمی محدود شود، ممکن است از زندگی واقعی مردم فاصله بگیرد. در حالی که بسیاری از دعاوی، به‌ویژه در سطح دادگاه صلح و شورای حل اختلاف، در بستر روابط انسانی شکل می‌گیرند: رابطه همسایگی، خانوادگی، تجاری خرد، کارگری، موجر و مستأجر، یا روابط محلی و صنفی. در چنین دعاوی‌ای، حکم حقوقی اگر بدون توجه به توان تحمل طرفین صادر شود، ممکن است اختلاف را پایان ندهد، بلکه آن را به مرحله‌ای تازه از خصومت منتقل کند. نظریه میانجی‌گری بر همین نکته تأکید دارد که حل اختلاف باید بتواند ساختار رابطه و امکان ادامه زندگی اجتماعی طرفین را نیز در نظر گیرد (6). بنابراین، وقتی دادگاه صلح یا شورا مفهوم «ما لا یطیقون» را درک می‌کند، در واقع به این پرسش پاسخ می‌دهد که چه نوع تصمیم یا توافقی برای این اشخاص، در این وضعیت، واقعاً قابل تحمل و قابل اجراست.

اثر دوم، کاهش اطاله دادرسی و هزینه‌های اجتماعی اختلاف است. بسیاری از پرونده‌ها، اگر در همان مراحل اولیه به‌درستی مدیریت شوند، نیازی به رسیدگی طولانی، تجدیدنظرخواهی، اجرای پرتنش حکم یا تشکیل پرونده‌های فرعی نخواهند داشت. دسترسی به عدالت در معنای نوین آن، علاوه بر حق مراجعه به دادگاه، شامل سرعت، کارآمدی و کاهش هزینه‌های غیرضروری نیز می‌شود (5). اگر طرفین در شورای حل اختلاف یا دادگاه صلح به توافقی برسند که بر توان واقعی آنان منطبق باشد، احتمال اجرای داوطلبانه آن بیشتر خواهد بود. این امر بار دستگاه قضایی را کاهش می‌دهد و از تبدیل اختلافات خرد به بحران‌های حقوقی یا اجتماعی جلوگیری می‌کند. در همین نقطه، «ما لا یطیقون» از یک مفهوم فقهی به یک معیار سیاست قضایی تبدیل می‌شود؛ زیرا نظام قضایی با پذیرش آن می‌فهمد که تحمیل فرایندهای سنگین به دعاوی ساده، خود نوعی تکلیف غیرقابل تحمل بر مردم و حتی بر ساختار عدالت است.

اثر سوم، تقویت مشروعیت تصمیم قضایی و سازش است. مردم زمانی تصمیم قضایی را عادلانه می‌دانند که احساس کنند وضعیت آنان دیده شده است. اگر بدهکار واقعاً ناتوان باشد و دادگاه بدون توجه به این وضعیت، تصمیمی صادر کند که امکان اجرای آن وجود ندارد، نه طلبکار به حق خود می‌رسد و نه بدهکار اصلاح می‌شود؛ بلکه فرایند اجرا با شکست یا تنش مواجه می‌گردد. از سوی دیگر، اگر طلبکار زیان‌دیده به نام صلح و سازش وادار به گذشت شود، احساس بی‌عدالتی او مشروعیت شورا یا دادگاه را تضعیف می‌کند. نظریه‌های سازش به‌درستی هشدار می‌دهند که توافق، تنها هنگامی ارزش دارد که بر رضایت معنادار و توزیع منصفانه فشارها استوار باشد (19). بنابراین، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید توازن ظریفی برقرار کنند: از یک‌سو ناتوانی واقعی را به رسمیت بشناسند و از سوی دیگر، حق طرف مقابل را قربانی ترحم بی‌ضابطه نکنند.

اثر چهارم، توسعه تفسیر فقهی در عرصه حقوق عمومی و آیین دادرسی است. بسیاری از مباحث فقهی مانند حدیث رفع، نفی حرج و اضطرار معمولاً در حوزه تکالیف فردی یا مسئولیت‌های خاص بررسی می‌شوند، اما ظرفیت آن‌ها محدود به آن حوزه‌ها نیست. قواعد فقهی، به‌ویژه قواعدی که بر نفی مشقت و تعدیل تکلیف دلالت دارند، می‌توانند در تحلیل سیاست قضایی نیز به کار روند (11). نراقی در آثار قواعدی خود نشان می‌دهد که فقه امامیه فقط مجموعه‌ای از احکام پراکنده نیست، بلکه دارای قواعد کلی است که می‌توانند در موقعیت‌های گوناگون راهنمای استنباط و تطبیق باشند (12). از این جهت، مقاله حاضر می‌تواند نشان دهد که دادگاه صلح و شورای حل اختلاف محل تحقق عملی برخی از قواعد فقهی‌اند، زیرا این نهادها می‌کوشند الزام حقوقی را با ظرفیت انسانی و اجتماعی سازگار کنند.

اثر پنجم، بازتعریف نقش قاضی و عضو شورا از مقام صرفاً تصمیم‌گیر به مقام مفسر، راهنما و تسهیل‌گر عدالت است. در الگوی سنتی، قاضی بیشتر کسی است که میان ادعا و دفاع، حکم قانون را اعمال می‌کند. اما در دادگاه صلح، قاضی علاوه بر صدور رأی، باید امکان سازش، وضعیت طرفین، آثار اجتماعی تصمیم و قابلیت اجرای آن را نیز در نظر گیرد. در شورای حل اختلاف نیز عضو شورا یا میانجی، صرفاً ناقل پیشنهادها و طرفین نیست، بلکه باید فضای گفت‌وگو را مدیریت کند و مانع شود که یکی از طرفین بر دیگری سلطه یابد. نظریه دادگاه چنددرگاهی نشان می‌دهد که نظام عدالت به نقش‌های متنوعی نیاز دارد و همه اختلافات با یک روش واحد قابل حل نیستند (7). در این چارچوب، قاضی صلح و عضو شورا باید بتوانند تشخیص دهند که آیا اختلاف برای سازش مناسب است، آیا ادعای عدم طاقت واقعی است، و آیا راه‌حل پیشنهادی با حق و توان طرفین سازگار است یا خیر.

اثر ششم، تفکیک میان ناتوانی واقعی و ناتوانی ساختگی است. این تفکیک برای حفظ اعتبار دادگاه صلح و شورای حل اختلاف حیاتی است. اگر ادعای ناتوانی بدون بررسی پذیرفته شود، اشخاص بدعهد می‌توانند از آن برای تأخیر، فرار از مسئولیت یا فشار بر طرف مقابل استفاده کنند. در اصول فقه، قواعد رفع و براءت زمانی معنا دارند که موضوع آن‌ها احراز شود و نمی‌توان با توسعه بی‌ضابطه، هر وضعیت نامطلوبی را مشمول آن‌ها دانست (10). همچنین در تحلیل حدیث رفع، باید میان مواردی که واقعاً مشمول عذرند و مواردی که شخص با سوءاختیار خود زمینه مشکل را فراهم کرده است، تفاوت گذاشت (3). دادگاه صلح و شورای حل اختلاف برای انجام این تفکیک باید از معیارهای عینی استفاده کنند؛ مانند مدارک مالی، وضعیت اشتغال، سابقه رفتار طرفین، امکان تقسیط، توان جسمی، وضعیت خانوادگی و ارزیابی عرفی از بار تعهد. چنین رویکردی باعث می‌شود «اما لا یطیقون» نه به ابزار فرار، بلکه به معیار انصاف تبدیل شود.

اثر هفتم، تقویت فرهنگ صلح مسئولانه است. در برخی برداشتهای عمومی، صلح به معنای گذشت یک‌طرفه یا کنار آمدن با ظلم تلقی می‌شود، در حالی که صلح در معنای دقیق حقوقی و فقهی، یک سازوکار تنظیم رابطه و رفع نزاع است. در فقه، صلح می‌تواند آثار حقوقی مستقل ایجاد کند و حتی در مواردی جایگزین برخی عقود یا ابزارهای حل اختلاف شود (15). در حقوق نیز صلح، اگر با شرایط معتبر واقع شود، می‌تواند اختلاف را پایان دهد و تعهدات تازه‌ای برای طرفین ایجاد کند. اما صلح مسئولانه آن است که طرفین بدانند چه چیزی را می‌پذیرند، چه حقی را اسقاط یا تبدیل می‌کنند، و چه تکلیفی بر عهده می‌گیرند. فرهنگ حقوقی دقیق در اینجا اهمیت دارد، زیرا واژگانی مانند گذشت، ابراء، صلح، تعهد، رضایت و اسقاط حق از نظر حقوقی آثار متفاوت دارند (14). دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید این تفاوت‌ها را به زبان روشن برای مردم توضیح دهند تا تفهیم «اما لا یطیقون» به آگاهی واقعی منتهی شود.

اثر هشتم، امکان ایجاد الگوی بومی عدالت صلح‌محور است. نظریه‌های جدید ADR از میانجی‌گری، مذاکره، داوری و مسیرهای جایگزین حل اختلاف سخن می‌گویند، اما نظام حقوقی ایران می‌تواند با تکیه بر مبانی فقهی خود، الگویی بومی از عدالت صلح‌محور ارائه دهد. این الگو نه صرفاً مبتنی بر کارآمدی اداری است و نه فقط بر کاهش ورودی پرونده‌ها تکیه دارد، بلکه به مبنای عمیق‌تری متصل است: نفی تحمیل امر خارج از طاقت، رعایت توان واقعی انسان، و ترجیح حل عادلانه و قابل اجرا بر خصومت فرساینده. در منابع حدیثی، حدیث رفع نشان‌دهنده نوعی توجه به وضعیت‌های عذر و ناتوانی است (1). در منابع فقهی و اصولی نیز تحلیل قدرت، عذر، تکلیف و مسئولیت نشان می‌دهد که فقه امامیه ظرفیت نظری لازم برای چنین الگویی را دارد (17). بنابراین، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف می‌توانند نه تنها نهادهایی اداری، بلکه حاملان یک منطق فقهی - حقوقی در عرصه دادرسی باشند.

اثر نهم، افزایش قابلیت اجرای تصمیم‌ها و توافق‌هاست. حکم یا توافقی که با توان واقعی طرفین سازگار نباشد، حتی اگر از نظر شکلی صحیح باشد، در عمل با مشکل مواجه می‌شود. بدهکاری که توان پرداخت فوری ندارد، ممکن است با حکم سنگین وارد چرخه فرار، اعسار، زندان، اختلاف

خانوادگی یا بدبینی اجتماعی شود. طلبکاری که حق او بدون تضمین جدی به تأخیر می‌افتد، ممکن است اعتماد خود را به عدالت از دست بدهد. بنابراین، هنر دادگاه صلح و شورای حل اختلاف آن است که راه‌حلی ایجاد کنند که هم از نظر حقوقی معتبر باشد و هم از نظر عملی قابل اجرا. در فقه، توجه به آثار واقعی احکام و امکان اجرای آن‌ها در ابواب مختلف قابل مشاهده است (16). در حقوق تعهدات نیز قابلیت اجرا، ضمانت اجرا و آثار عدم وفای به عهد از عناصر بنیادین تحلیل حقوقی هستند (13). بر همین اساس، تفسیر «ما لا یطیقون» باید به تصمیم‌هایی منجر شود که نه آرمانی و غیرقابل اجرا، بلکه واقعی، منصفانه و پایدار باشند.

در نهایت، تفسیر صلح‌محور «ما لا یطیقون» می‌تواند به کاهش شکاف میان فقه، حقوق و تجربه زیسته مردم کمک کند. بسیاری از شهروندان قواعد فقهی را اموری انتزاعی یا محدود به عبادات می‌دانند و قواعد حقوقی را نیز زبانی دور از زندگی روزمره تلقی می‌کنند. دادگاه صلح و شورای حل اختلاف می‌تواند نشان دهند که فقه و حقوق، اگر درست فهم و اجرا شوند، با مسائل عینی زندگی مردم ارتباط دارند؛ بدهی، اختلاف خانوادگی، اجاره، خسارت، همسایگی، تعهدات خرد، ناتوانی مالی، فشار روانی و نیاز به مصالحه. این همان جایی است که حدیث رفع از متن کتاب‌ها به صحنه عدالت می‌آید و «ما لا یطیقون» از یک عبارت حدیثی به معیاری برای سنجش انصاف در حل اختلاف تبدیل می‌شود. چنین تفسیری، هم به غنای نظری فقه کمک می‌کند و هم به کارآمدی عملی نهادهای صلح‌محور در نظام قضایی.

نتیجه‌گیری

تحلیل نقش دادگاه صلح و شورای حل اختلاف در تفسیر و تفهیم مفهوم «ما لا یطیقون» نشان می‌دهد که این دو نهاد را نباید صرفاً ابزارهایی اداری برای کاهش پرونده‌ها یا تسریع رسیدگی دانست. اهمیت اصلی آن‌ها در این است که می‌توانند میان عدالت رسمی و وضعیت واقعی انسان‌ها پیوند برقرار کنند. حدیث رفع، با تأکید بر برداشته شدن آثار امور خارج از طاقت، حامل منطقی است که در آن تکلیف، مسئولیت و الزام بدون توجه به توان انسان معنا ندارد. وقتی این منطق در فضای دادرسی وارد می‌شود، نتیجه آن نوعی عدالت متناسب، قابل تحمل و انسانی است؛ عدالتی که نه از حقوق اشخاص چشم‌پوشی می‌کند و نه آنان را زیر بار اموری قرار می‌دهد که از توان عرفی و عقلایی‌شان خارج است.

دادگاه صلح در این چارچوب می‌تواند نقش مرجع قضایی معطف و صلح‌محور را ایفا کند. این دادگاه از یک سو باید حافظ قانون، حق و نظم حقوقی باشد و از سوی دیگر، باید وضعیت واقعی طرفین را درک کند و تصمیمی بگیرد که قابلیت اجرا و تحمل داشته باشد. اگر دادگاه صلح صرفاً به صدور رأی بسنده کند و از فلسفه صلح، تفهیم حقوق و کاهش بار دادرسی فاصله بگیرد، از ظرفیت اصلی خود دور شده است. اما اگر بتواند میان الزام حقوقی و توان انسانی توازن برقرار کند، می‌تواند جلوه‌ای نهادی از منطق «ما لا یطیقون» باشد. چنین نقشی به‌ویژه در دعاوی مالی خرد، اختلافات خانوادگی، روابط محلی، دعاوی همسایگی، تعهدات ساده و اختلافاتی که امکان مصالحه دارند، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند.

شورای حل اختلاف نیز جایگاهی مکمل دارد. شورا می‌تواند پیش از آنکه اختلاف به خصومت قضایی کامل تبدیل شود، طرفین را به گفت‌وگو، فهم متقابل و توافق منصفانه نزدیک کند. نقش شورا فقط دعوت به گذشت نیست، بلکه باید تفهیم کند که سازش زمانی ارزشمند است که آگاهانه، آزادانه و متناسب با توان طرفین باشد. صلحی که بر فشار، ترس، ناآگاهی یا ضعف یکی از طرفین بنا شود، نه با عدالت سازگار است و نه با منطق رفع امر غیرقابل تحمل. بنابراین، شورای حل اختلاف باید مراقب باشد که به نام سازش، حق طرف ضعیف‌تر را نادیده نگیرد و در عین حال، به اشخاصی که واقعاً توان اجرای فوری یا تحمل فرایند سنگین را ندارند، راه‌حلی منصفانه و عملی پیشنهاد کند.

نتیجه اصلی این مقاله آن است که «ما لا یطیقون» را می‌توان به‌عنوان یک معیار فقهی - حقوقی برای سنجش تناسب میان تکلیف و توان در فرایند حل اختلاف به کار گرفت. این معیار به معنای نفی مسئولیت نیست، بلکه به معنای تنظیم مسئولیت بر اساس امکان واقعی است. شخص ناتوان نباید

به سبب امری که خارج از طاقت اوست در معرض فشار غیرمنصفانه قرار گیرد، اما این ناتوانی نیز نباید به بهانه‌ای برای فرار از تعهد یا تزییع حق دیگران تبدیل شود. از این رو، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف باید میان عذر واقعی و ادعای صوری تفاوت بگذارند و تصمیم یا توافقی را بپذیرند که هم حق را حفظ کند و هم بار غیرقابل تحمل بر هیچ‌یک از طرفین تحمیل نکند.

بر این اساس، می‌توان گفت که نقش این دو نهاد در سه سطح قابل جمع‌بندی است. نخست، سطح تفسیری؛ یعنی فهم حقوقی و فقهی از مفهوم عدم طاقت و تشخیص مصادیق آن در دعاوی واقعی. دوم، سطح اجرایی؛ یعنی تنظیم فرایند رسیدگی، سازش یا اجرای تعهد به شکلی که با توان طرفین سازگار باشد. سوم، سطح تفهیمی؛ یعنی آموزش و روشن‌سازی برای اصحاب دعوا تا بدانند حق، تکلیف، مسئولیت، سازش و ناتوانی هر کدام چه معنا و آثاری دارند. این سه سطح در کنار هم می‌توانند دادگاه صلح و شورای حل اختلاف را به نهادهایی مؤثر در تحقق عدالت صلح‌محور تبدیل کنند.

برای تحقق این ظرفیت، چند ضرورت وجود دارد. نخست آنکه قضات دادگاه صلح و اعضای شورای حل اختلاف باید با مبانی فقهی و حقوقی مرتبط با رفع مشقت، عدم طاقت، صلح، تعهدات و مسئولیت آشنا باشند. دوم آنکه تشخیص ناتوانی باید بر معیارهای روشن، عرفی، مستند و قابل نظارت استوار شود. سوم آنکه فرایند سازش باید از هرگونه فشار ناروا، اجبار پنهان یا سوءاستفاده از ضعف طرفین دور بماند. چهارم آنکه تصمیم‌ها و توافقات باید به گونه‌ای تنظیم شوند که قابلیت اجرا داشته باشند و اختلاف را به مرحله‌ای تازه از بحران منتقل نکنند. در نهایت، دادگاه صلح و شورای حل اختلاف زمانی می‌توانند رسالت واقعی خود را انجام دهند که صلح را نه به معنای گذشت بی‌ضابطه، بلکه به معنای تحقق عدالت قابل تحمل، متناسب و انسانی بفهمند. در چنین صورتی، مفهوم «ما لا یطیقون» در حدیث رفع می‌تواند از یک مبنای نظری به راهنمایی عملی برای اصلاح دادرسی و تقویت عدالت در جامعه تبدیل شود.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. al-Kulayni MiYq. Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1987.
2. al-Hurr al-'Amili MiH. Wasa'il al-Shi'a ila Tahsil Masa'il al-Shari'a. Qom: Al al-Bayt Institute for Revival of Heritage; 1989.
3. al-Ansari M. Fara'id al-Usul. Qom: Majma' al-Fikr al-Islami; 1995.
4. al-Khurasani MK. Kifayat al-Usul. Qom: Al al-Bayt Institute; 1989.
5. Cappelletti M, Garth BG. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. Buffalo Law Review. 1978;27(2):181-292.
6. Fuller LL. Mediation: Its Forms and Functions. Southern California Law Review. 1971;44:305-39.

7. Sander FEA. Varieties of Dispute Processing. The Pound Conference: Perspectives on Justice in the Future. St. Paul: West Publishing; 1979.
8. al-Saduq MiAiB. Al-Khisal. Qom: Society of Seminary Teachers; 1983.
9. al-Majlisi MB. Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi; 1983.
10. al-Muzaffar MR. Usul al-Fiqh. Qom: Manshurat Isma'iliyan; 1990.
11. Mohaghegh Damad SM. Rules of Jurisprudence: Civil Section. Tehran: SAMT; 2001.
12. al-Naraqī AiMM. 'Awa'id al-Ayyam fi Bayan Qawa'id al-Ahkam. Qom: Islamic Propagation Office; 1996.
13. Katouzian N. General Theory of Obligations. Tehran: Mizan; 2013.
14. Ja'fari Langroudi MJf. Legal Terminology. Tehran: Ganj-e Danesh; 2012.
15. al-Hilli Jfia-H. Shara'i al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram. Qom: Isma'iliyan; 1988.
16. al-Najafi MH. Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi; 1984.
17. al-Sadr MB. Durus fi 'Ilm al-Usul. Beirut: Dar al-Kitab al-Lubnani; 1986.
18. Khomeini R. Tahrir al-Wasila. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2000.
19. Menkel-Meadow C. Whose Dispute Is It Anyway? A Philosophical and Democratic Defense of Settlement (In Some Cases). Georgetown Law Journal. 1995;83:2663-96.